

MEKTUPLARDA EDEBİYAT DÜNYAMIZ I ABDÜLHAK HÂMİD TARHAN'IN MEKTUPLARI

Murat KOÇ*

Our Literary World in Letters I - Letters of Abdülhak Hâmid Tarhan

In this article, the literary evaluations in Abdülhak Hâmid Tarhan's letters are dwelt on. Letters are of crucial importance for Abdülhak Hâmid Tarhan who stayed abroad for a long time. As a man of literature, Hâmid continued to exist with these letters. While following the literary life of his period, he shared his views with his friends in the forms of letters. That is why the evaluation of the material given in his letters may well provide us with new information.

Keywords: Abdülhak Hâmid Tarhan, letter, literary world, works, characters.

Edebiyat tarihimizde mektupların önemli bir yeri vardır. Bunlar, çok samimî iltifat, itiraz ve itirafları bünyesinde barındırması dolayısıyla dikkati çekerler. Edebiyatçılarımız mektuplarında hayatları, devirleri, edebiyat meseleleri ve edebî eserler üzerindeki fikirlerini dile getirmişlerdir. Edebiyatımız mektup tarzı eserler açısından büyük bir zenginlik arz etmektedir. Mektuplardaki bu edebî muhtevanın tek tek araştırılması, edebiyat tarihinde çeşitli konulara ışık tutacaktır.

1852-1937 yılları arasında yaşayan Abdülhak Hâmid Tarhan, çocukluğundan itibaren değişik dil ve kültürlerle karşılaşmış, dünyanın önemli başkentleri ve kültür merkezlerinde bulunmuştur. Bu dil ve kültürlerin, onun eserleri üzerinde derin tesirleri vardır. Karşılaştığı iklim, dil ve kültürlerin bir yazarın eserine ne şekilde tesir ettiğini araştırmak isteyenler için Hâmid'in eserleri ideal bir ornektir. Sefaretteki görevleri dolayısıyla Goloş, Bombay, Londra, Paris, Lahay, Budapeşte, Viyana gibi yerlerde bulunan Hâmid, dünya coğrafyasının geniş bir bölümünü görme imkânı bulmuştur. Uzun bir ömür sürmesi ve bunun büyük bölümünü yurtdışında geçirmesi dolayısıyla mektup Hâmid için

---

* Yard. Doç. Dr. Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi

vazgeçilmez bir arkadaşır¹ Bir mektubunda aldığı mektupların kendisini teselli ettiğini belirtmiştir "Hakkı Bey'e söyleyiniz ki benim burada kıtıptan başka arkadaşım ve mektuptan başka teselli verecek sevdiğim yoktur." (s.56) Bazı mektuplarında ise akrabalarından ve dostlarından daha uzun yazmalarını istemiştir Haberleşme görevi dışında bu mektuplar Hâmid'in edebiyat hayatında iki bakımdan önemli rol oynarlar:

1-Yurtdışında bulunan ve eserlerini bulunduğu ülkelerde yazan Hâmid. bunları basılması için ailesine veya arkadaşlarına gönderir Pırızâde Osman ve İbrahim Bey'e yazdığı pek çok mektupta, eserlerinin basımı, istinsah edilmesi, telif ücreti, kendisine bırakılan nüshaların satılması, hakkında çıkan yazaların gönderilmesiyle ilgili bilgiler mevcuttur Yazısının okunaklı olmaması dolayısıyla, eseri matbaaya verilirken pek çok yanlış yapılmaktadır. Uzakta bulunduğu için, Hâmid'in bunları tashih etme şansı yoktur. Ayrıca Hâmid'in zamanla ilgili problemi de vardır Bazı sebeplerle eserlerinin yayınlanması gecikmektedir Özellikle bu konudan çok şikâyet ettiğini görüyoruz Örneğin *Garam* yazılışından çok uzun süre sonra yayınlanabilmiştir Aşağıdaki örnekler, Hâmid'in edebî hayatını biraz da mektuplar vasıtasıyla devam ettirdiğini gösterir:

"*Saadet* gazetelerinin vürûdunu geçen hafta ihbâr ettiğimden şimdi tekrara hâcet yoktur Ancak bana gelen nüshalarda *Makber*'in mukaddimesi için birtakım hezeyan yazılmıştı Asıl kitap için yani manzum tarafları hakkında yazılan tenkidat-ı edibâneyi hâvi nüshaları gormedim Onları da gönderirsen ve hususuyla bu edebisizlerin gazetesinde bana dair bir söz gördüğün vakit o nüshayı lütfen buraya irsal edersen memnun olurum."(s.379)

"Benim *Garam*'ım ne olduğuna dair malûmat vermiyorsunuz. *Sefile*'yi nasıl buldunuz? Bence hissîyât-ı şedîdeyi hâvi parçaları. alelhusus mensur yerleri fena değildir Sız ne dersiniz? *Sefile* basılınca beş nüsha isterim Bir de Arakel Efendi'den bir *Makber* göndermesini rica ederim."(s.383)

"Gonderilen gazetelere. *Sefile*'ye teşekkür ederim *Sefile*'yi Maarif düzmemiş ama murettipler bozmuş Bir de Karabet Efendi hulekârlığından beyitleri misra misra yazmayıp da beyit beyit basmış. yani bir beyit iki satır olmak lâzım gelirken bir satır teşkil ediyor Aklınca bundan kâr edecek fakat ayıptır Benim hesabınca eğer size dokuz lira teslim ettiyse altı lira daha vermesi icap eder, çünkü kıymetli adam gibi basılırsa iki tertip daha olurdu Bunu kendisine soyle de birkaç altın daha olsun al. Yoksa bir daha eser yollamam *Garam*'ı ne yapacaklar? Onun, basılacak olursa bu vechile basılmasına razı değilim." (s. 392)

1 *Abdülhak Hâmid'in Mektupları*. c 1-2, haz İnci Enginun, Dergah Yayınları, İstanbul 1995, s 846 (Alıntılar bu baskıdandır) Hâmid'in mektupları için ayrıca bkz: Dr Şehnaz Ahiş, "Abdülhak Hâmid'in Mektupları". *Bir*, sy 4, İstanbul 1995, s 267-274, Dr Hülya Argunşah, "Mektuba Kasıde yahut Abdülhak Hâmid'in Mektupları", *Dergah*, sy 80, Kasım 1996, s 10-11

"*Sardanapa*'li tebyiz ediyorum. Bitince gönderirim. Sen de Maarif'e veriverip ıcabına bakarsın a. Canım kardeşim *Garam*'ı şu murdar meclisten kurtar da bana gönder. Anlaşılan izin vermeyecekler."(s. 405)

"Karabet'ten *Kahbe*'yi, *Garam*'ı almakta ihmal etmemeni tekrar rica ederim. *Sardanapa*'lı çoktan yazıp bitirdim. Gelecek hafta yollarım. Ona terfik edeceğim bir mektupla beraber Kıtapçı Arakel Efendiye vermenizi ve kitabın Maarif'e verilmeden evvel istinsah olunup bize ve benim yazımla olanın Maarif'e verilmesini kendisine tenbih etmenizi inayet-i biraderânenizden beklerim." (s. 409) *Sardanapa*'li eğer bugün paket gıderse göndereceğim. Dediğim gibi kitap Arakel'e verilecek. Arakel Efendi suretini alıp bize ve aslını Maarif'e verecek. Arakel istemez ise Karabet'e sormalı. Elhâsıl hangisi çok para verirse kitabı ona ver kardeşim. Bunu da *Garam* gibi yapmayalım. Canım kardeş, böyle işlerde ihmal etme; biliyorsunuz ki sizden başka kimsem yoktur."(s. 411)

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür Hemen her eseri için bu tip kayıtlara rastlıyoruz.

Ayrıca dostlarından eserleri hakkında fikirlerini belirtmelerini ister. Ekrem'e yazdığı bir mektupta:"(..)Yeni tab'ettirilmiş olan *Nesteren* nâmlı risalemi taraf-ı devletlerine tesyîr ediyorum. Me'mul ederim ki sâir neşriyat-ı şakirdâneinin zât-ı vâlâ-yı ustadîlerinden gördüğü âsâr-ı iltifata bu defakı tecrübe-i kalemiyyem de mazhar olur. *Nesteren* Midillî'ye dahi gidecektir Bakalım orada nasıl telâkki görür."(s.100)

2-Yıne uzakta olması yüzünden Hâmid, devrin edebiyat hayatını bu mektuplar yoluyla takip eder. Pek çok mektubunda dostlarından ve ailesinden yeni basılan eserleri veya bazı gazetelerin nüshalarını istemekte ve okuduğu eserler hakkında da görüşlerini belirtmektedir Özellikle Namık Kemal, Recaizâde Mahmut Ekrem ve Samipaşazâde Sezaî'ye yazdığı mektuplarda yoğun bir edebî muhteva göze çarpmaktadır Ekrem'e yazdığı bir mektubunda, yurdun edebiyat ortamından uzak olmaktan dolayı duyduğu üzüntüyü dile getirir ve o muhitteki yabancı edebiyata dahil olamadığından bahseder:

"Edebiyat ile iştilal edilemiyor değil mi? Senin orada hiç olmazsa Tefik Fikret'in var. Ben ne yapayım? Vâkıa Londra denilen kânat içinde âlem-i edebiyat da mevcuttur. Fakat benim pencerelerimden, yahut dürbünümle  örünmüyor, görülmüyor, veyahut pek az gözükiyor O, ne kadar olsa bizim için ecnebidir, biz de onun için garibiz. Her kuşun dili başkadır Ben kendi dilimde ötmek ve kendi ilimden olan kuşlarla ötüşmek isterim. Halbuki bizim kuşlar hep mahkûm-ı sükût. Yukarıda dediğim feryad başlayacak. Bari susayım "(s 527)

Dost, arkadaş ve aile çevresine yazıldığı için bu mektuplarda samimî bir hava göze çarpar. Hâmid şahıslar ve eserler hakkında düşündüklerini, herhangi bir sansüre tâbi tutmadan, olduğu gibi yazar. Recaizâde Mahmut Ekrem'e yazdığı bir mektubunda, ileride mektuplarının basılmasının iyi olacağını, ama "mahremâne" şeylerin çıkarılması gerektiğini ifade eder.

"Yine evet, muhaberemiz bastırılacak olursa hoş bir kitap olur. Lâkin çok yerleri tayyolunmalı, öyle değil mi? Çünkü çok yerleri mahremânedir, umuma arzolunmaz "(s 356)

Mektuplarda karşılaştığımız edebî muhtevayı dört başlık altında toplayabiliriz

1-Kendi edebî kişiliği, edebiyat anlayışı ve eserleri hakkındaki değerlendirmeler

2-Diğer edebiyatçılar ve eserleri hakkındaki değerlendirmeler

a)Divan Edebiyatı

b)Yeni Türk Edebiyatı

3-Doğu edebiyatına dair değerlendirmeler

4-Batı edebiyatına dair değerlendirmeler

Uzun bir sosyal ve edebî hayat tecrübesine sahip olan Hâmîd bu mektuplarda "Sanatkârlara mahsus tenkid"in en güzel örneklerini verir. Bir mektubunda kendisinin tenkitçi olmadığını söylemiştir

"Bende tenkit istudadı yoktur Sebebını tayin edemediğim halde bir eseri ya beğenir, yahut beğenmem."(s. 57)

Hakikaten elde ettiğimiz bilgiler Hâmîd'in tam bir tenkitçi hüviyetine sahip olmadığını göstermektedir. O okuduğu eseri hatıraları, tahassüsleri ve dağmık dikkatlerine göre değerlendirir Bu bakımdan onun tenkidini "Sanatkârlara mahsus subjektif ve empresyonist tenkit" şeklinde isimlendirebiliriz

Tanzimat'ın içinde doğup buyuyan Hâmîd, Cumhuriyet dönemi de dahil olmak üzere geniş bir edebiyat dönemini idrak etmiş, fakat yurtdışında bulunması, dil ve edebiyat anlayışı dolayısıyla daha sonraki edebiyat dönemleri içinde yerini alamamıştır Aşağıdaki mektuplarda göreceğimiz gibi, Hâmîd kendi kanunlarını kendisi koymuş ve bu kanunlar çerçevesinde edebî hayatını devam ettirmiştir Bir insanın kendi koyduğu kanunların dışına çıkmaması pek tabiidir. Bugün için bize düşen, Hâmîd'in her bakışta farklı şeyler bulmamızı sağlayacak eserlerinin çeşitli yonlerden incelenmesidir:

1-Kendi Edebî Kişiliği, Edebiyat Anlayışı ve Eserleri Hakkındaki Değerlendirmeler:

Hâmîd'in mektuplarında edebî kişiliği, çalışması ve eserlerine bakış tarzı hakkında çeşitli bilgiler bulmaktayız.

"Kitaplarım basılmaz ise dünyaya gelecek çocuğum var da bir türlü doğamıyor gormek kadar canım sıkılıyor "(s 56)

"Rize'de matbaa yok kı âsârımı İstanbul'da yaptığım gibi mecmua-ı mahsûsa olarak bastırayım Şimdi boş durmamak için yazdığım şeyleri böyle perakende olarak tab`ettirmekten başka çarem yoktur."(s 177)

"Bazen bende de vâkı oluyor kı bir eseri yazdığuma hem başladıktan sonra, hem yazdığım sırada, hem de bitirdikten sonra pişman oluyorum. Fakat nedamet ne başladıktan sonra devamına ne de bitirdikten sonra tab` etmeğe mâni olmuyor." (s. 254)

"Benim yazdığım şeyler içinde güzel buldukların, yanı muhassenât hep muktebesâtır, garip gördüğün hayaller ise mahsul-i zâttır. Ben garabeti hiç de iltizam etmiyorum Yalnız o benden ayırlamıyor ne yapayım?" (s 308)

"Ben manzum olduğu malûm olmayan şırleri seviyorum " (s 319)

"Anlaşılmayan sözlere gelince, bendeniz de onları anlaşılanlardan ziyade severim, çünkü anlaşılanlardan acz anlaşılıp, fakat anlaşılmayanlardan hiç olmazsa hiç bir şey anlaşılıyor. Ağlamaktan ne anlaşılırsa bence şırden o anlaşılmalıdır Ah u zâr gibi mefhûmu olmadığı halde munfehım olmalıdır.

O kabilden eş'âr sanâyi-i vicdaniyedendir. sâmi'a'dan evvel kalbe nüfûz eder, idrâk ile alış verişi yoktur Bazı kerre bir şâir yüzünden anlaşılır, yüzde ise kalemlle yazılmış bir şîir yoktur " (s 371)

"Âsârımın en birinci münekkidi kendimim Bununla beraber pek çok tenkidâtın cevabını zamana havale etmek hoşuma gıdıyor Aczden olmalı " (s. 376)

"Âsârımı kendim tenkid edecek olsam kimbilir daha ne kadar kusurlar görürdüm. Belki en sonraki eserim öyle bir tenkid olacaktır " (s 711)

"Hanı tarz-ı kadîmde de maharet göstermek marazı yok mu ya, ben devr-i şebâbımda o hod-pesendlikle marîz idim İhtimal ki hâlâ şıfa bulmamışımdır Yazdığım şeylerin bir kısmını eski yeni sınıf münevver için, bir kısmını tabaka-i avanı düşünerek, bir kısmını da kendim için yazdığımı itiraf ederim " (s. 711)

"Yazmaktan okumaya vaktim olmamıştır " (s 711)

"Manzume nâmı altında olarak vezinsiz, kafiyesiz şeyler yazmanın aleyhindeyim." (s 713)

"Ben kendimi şâir bilmem, biraz şâirâne bulurum, işte o kadar." (s. 787)

Servet-ı Funûn'a yazdığı bir mektupta kendi hayatının ve sanatının sınırlarını çizer Hayatını "edebiyat, sıvasiyat ve havaiyat" ekseninde toplayan Hâmîd, Türk, Doğu ve Batı edebiyatından tesirinde kaldığı şahsiyetleri belirtir. Dikkatı çeken nokta, kendisini bütün bu tesirlerin dışında, kendi adıyla bir ekole bağlaması ve bu ekole "Hâmîdizm" adını vemesidir. Bir kitabını kendisinin okuması için yazdığını söyleyecek kadar ferdiyetçiliğin son sınırına giden Hâmîd'in sadece <<kendine benzemesi>> ve kendi adıyla andığı bir ekole bağlı olması son derece tabiidir Köklü bir aileye mensup olan, ailesinin bir tarafını "tarih"e, diğer tarafını "efsane"ye bağlayan Hâmîd'in çok zengin bir sanatkâr muhayyilesine sahip olduğu âşıkârdır. Bu sebeple Hâmîd okuduklarını sındırmış, kendi muhayyilesine geçirdikten sonra eserlerine mal etmiştir Okudukları onda

saf bir tesirden ziyade zenginleşme, değişme ve genişlemeye yol açmıştır. Kendisi de bunun farkında olduğu için herhangi bir şahıs veya ekol yerine kendi adıyla andığı bir ekole bağlı olmayı tabîi bulmuştur:

" ( )Garp*üdebâsıyla pek o kadar meşgul olmadığımı, İran şuarâsından Sadi ile Hâfız'ı ve Fırdevsî'yi sairlerine tercih ettiğimi ve Frenklerden ise Shakespeare, Hugo, Lamartine ve Corneille ile Racine'den başkalarıyla tevaggulüm mahdud bulunduğunu ve Romantizm, Realizm, Sembolizm, Klâsisizm meslekleriyle benim bile bile hiçbir munasebetim olmayıp âsâr-ı kemterânemden bunların cümlesiyle ihtilâda bulunduğuma kail olanlar var ise de itikadımca "Hâmidizm"den başka sâir olduğum meslek gösterilemeyeceğini ve eslâf-ı Osmaniye içinde sâir üdebâmız gibi kudemâdan Fuzuli, Bâkî, Nâbî, Ne'î, Nedim, Galib ve emsali eâzım-ı şuarâyı kentâl-ı ihtiram ile yâd ve hattâ bunlardan bazılarını taklidi dahî itiyad ettiğim malûm ise de en sahîh feyz ü ilhâmı Şinası ve Kemal ve Ekrem mektebinden telâkî eylediğimi ve kendi âsârımdan hangisini takdir ettiğime gelince: Bunlar, evlat kabilinden olmağla birini diğerinden ziyade sevmek kâbil olmayıp cümlesini de gâh takdîr ve gâh tekdîr etmekte muztarr kaldığımı beyana müsaraat ve hayât-ı husûsiyye-i mesâîminin hutût-ı esasîsî nedir" sualine cevaben de edebiyat, sıyasîyat ve bir de maatteessüf havâiyattır derim "(s 671)

Rıza Tevfik'e yazdığı mektupta, eserlerinde bazı kusurların bulunduğunu ve bunları kabul ettiğini belirtir. Bazen hüner göstermek için dilin imkânlarını da zorladığını itiraf eder. Eserlerinin bir kısmını "münevverler", bir kısmını "tabaka-i avam", bir kısmını da *-Makber Mukaddimesi'*ndeki fikrini teşmil ederek- "kendisi için" yazdığını söyler:

"*Makber*'de, *Olu*'de hususuyle *Olu*'den ziyade *Makber*'de gördüğünüz kusurlar nâ-kabil-ı inkâr surette âşikârdır. Teslim ederim. Haşviyât çok, garâbetlerin hadd ü hisâbı yoktur. Ve siz galiba bunlarla iktifâ etmek istemişsiniz. Sâir âsârımı da tedkîk etseniz daha çok nakayise tesaduf ederdimiz. Bundan emunim ve sizi de temin ederim ki bunlar bence meçhul değildir. Hattâ âsârımı kendim tenkit edecek olsam kim bilir daha ne kadar kusurlar görürdüm. Belki en sonraki eserim öyle bir tenkid olacaktır. Sizden sonra en mükemmelmünnekkid Üstad Ekrem idi diyebilirim. Merhumun *Nesteren* hakkındaki makale-ı tenkidîyyesi ne kadar hak-gûyâne idi. Daha büyük üstadım Kemal de *Nesteren*'i lırık bulmuş, hece veznine muâzır olmuştu. Ekrem'in *Makber* ve *Olu* hakkında ne dediğini bilmiyorum. Fakat o zât herkesin beğendiği *Eşber*'i bile muakkad bulmuştu ki pek doğrudur. *Tezer* öyle değildir, derdi Şeyh Galib'in

Hâyîde edâya sunma kim el
Bir kerre daha denilmiş evvel

nasihatıyla âmil olmadığımı sâir eserlerimde dahi görebilirsiniz. Hani tarz-ı kadîmde de maharet göstermek marazı yok mu ya, ben devr-i şebâbımda o hod-pesendlikle marîz idim. İhtimal ki hâlâ şıfa bulmamışım. Yazdığım şeylerin bir kısmını eski yeni sınıf münevver için, bir kısmını tabaka-ı avamı düşünerek, bir kısmını da kendim için yazdığımı itiraf ederim."(s.711)

Şark gazetesinde *Mâcerâ-yı Aşk*'ta bazı "hatiyât ve garipçe mükâlemât" bulunduğunu bildiren bir yazı çıkar. Bu yazıda Sâkibe'nin "volkan" kelimesini kullanması garip karşılanmıştır. Hâmid cevabî mektubunda Sâkibe'nin bir sultan

olduğunu ve bunu bilmeyecek derecede cahil olmasını lâzım görmediğinden bu kelimeyi ona söylediğini belirtir. Ayrıca bir sultanın volkan kelimesini bilmesi için fen bilimleri tahsil etmesinin gerekmediğini, en azından bunu *Şehnâme*'den öğrenebileceğini, eserini bizde okunmak için yazdığını ve bazı kelimeleri bizde tanınmış şekliyle kullanmayı tercih ettiğini belirtir. Son olarak da, eserlerindeki hataları öğrenmenin kendisini mutlu ettiğini söyler

Namık Kemal'e yazdığı bir mektupta yazısının ve imlâsının bozuk olması hususuna açıklık getirir Namık Kemal *İçli Kız*'ın birinci faslında çok fazla atasozu olduğuna dikkati çekmiştir. Hâmîd de kendisini bu yola Ahmet Vefik Paşa'nın teşvik ettiğini söyler ve bunun yanısıra ifadeye parlaklık kazandırmak için bazı yollara başvurduğunu itiraf eder Yazmakta olduğu *Duhter-ı Hindû*'nun diğer eserlerinden üstün olacağı ümidini de dile getirir.

"*Sabr u Sebat* oralara gitmemiş, yine gitmesin *Mâcerâ-yı Aşk*'ı da hâlâ okumamışsınız. Yine okumayınız, çünkü *İçli Kız* basılıştâ üçüncü telifim ise yazılıştâ birinci eserimdir Onu mütalâa buyurmuşsunuz, kifayet eder. Şimdi *Duhter-ı Hindû* nâmında bir tiyatrom var. Güç ile ruhsatını istihsal ettik. (Çünkü Meclis-i Maarif'ten bir kitabın tab'ına ruhsat almak bendenizce o kitabı yazmaktan suubetli oluyor.) *Duhter-ı Hindû* otekilerden güzeldir Aslen, hakikaten değil, nisbeten güzeldir diyecektim. Her ne ise Neşrolunduktan sonra efendimize göndereceğim Bir aya kadar belki çıkar Ama Cenab-ı Hak'tan dilerim ki o zamana kadar İstanbul'a teşrif buyurursunuz da gonderecek yerde getirir de takdim ederim Gelelim *İçli Kız*'a Buyurulmuş ki, "birinci faslında çokça emsal var" Önceki niyetim emsal darbını Hatice'ye hasretmek ıdı (Zannederim ki biri, mesel olsun, teşbih olsun, hayal olsun, mazmun olsun, cinas olsun, dama bir yolda lâkırdı soylerse tiyatrocâ mücerrebim değildir. İddia etmiyorum, zannediyorum.) Halbuki bendeniz eşhastan bir kadriya da emsal isti'mal ettirdim. Hem de çoğu oyunun mukaddimesindedir O cihetle nakayıstan ma'dûd olacağında şüphe yoktur. Fakat bilemiyorum ki darbettiğim emsal "tencere yuvarlandı kapağını buldu", yahut "Atina balı, Şam şekeri" meselleri envaından mıdır? Bendenizi tiyatrodâ emsal isti'maline sevkeden emrine imtisâle mecbur olduğum bir adamdır O da *Zor Nikâh*'ın mütercimidir ki elbette muârefeniz vardır O adam tiyatro yazmakta Mohere'ı Garp üdebâsının hepsine tercih eder. Hele Victor Hugo'yu, Dumalar'ı, hiç beğenmez Alexandre Dumas Fils'den ben de hazzetmem Yine buyurulmuş ki oyunun sonraki faslında tabirât-ı tehdidiyye ile teşbihler kesretli görünmüyor, hakkınız var, fakat efendimizin tasdikıyla de sâbit olduğu üzere bu ifadeye ziyet verdiğinden tahririnde zapt-ı kalem edemedim. Oyun tabîlikten çıktı."(s.26)

Ayrıca Namık Kemal, Sabiha'nın yaşına ve durumuna göre fazlaca malûmatlı "âlîme" bir kız olarak çizildiğini söyler Hâmîd'se amacının, Sabiha'nın şahsında malûmatlı bir kız göstermek değil, bir genç kızın o kadar malûmatlı olması gerektiğini vurgulamak olduğunu belirtir.

Yine Namık Kemal'e yazdığı bir mektubunda ifadesinin karışık oluşuna açıklık getirir Farsça'yı küçük yaşta öğrenme imkânı bulan Hâmîd bazen "İran tantanası" yapmaya meylettığını, bu hevesin bütün eserlerinde görülebileceğini, "tezyîn-ı elifâza" âdetâ mecburiyet şeklinde bir meylinin olduğunu söyler. Bazen

"nâşinide" bir söz ararken, "hâyîde" ifadelere ulaşmaktan duyduğu sıkıntıyı dile getirir ve *Sabr u Sebat*'taki ifade bozukluklarına da cevap verir:

"( ) *Sabr u Sebat* "hımlımla burunsuz, birbirinden uğursuz" yolunda mâlâyânî meseller ve "A sultanım, temiz kâtipsin ama kaleme, gelmezsin" gibi velev tezyif kasdıyla yazılsın, soğuk cinaslar ve mahalle kahvehanesi gibi avam-pesendâne laklakıyyat ile dolmuş olduğundan, yine tekrar ederim ki, sakın nazar-ı edibânenize tesadüf etmesin. *Mâcerâ-yı Aşk* o kadar zevâid ve nakayisiyle beraber, pek sade yazılmış olmasına mukâfaten mütalâa buyurduğunuz halde mübtedilik eseri değilse *Duhter-ı Hindu'nun* adı gibi Acem kokusu görmezsiniz sanırım Biraz keyifsiz olduğunuzdan *Mâcerâ-yı Aşk*'ı okuyup mütalâanızı yazmamışsınız Buna teessüf ettiğim gibi vücut rahatsızlığına da daha ziyade canım sıkıldı. " (s 33)

Mektubun sonunda Hâmid *Duhter-ı Hindu'nun* adının seçimine de açıklama getirir *İçli Kız*'a benzememesi için esere Hintli Kız adını vermemiş ve Farsça bir terkîp kullanma yoluna gitmiştir. Eserinin sonraki baskılarını hatalardan arındıracağını söyler ve *Sahra* ile *Tarık*'ın yazıldığını müjdele:

"( ) *Sahra* nâmında bir manzume ile *Tarık* unvanlı bir tiyatro yazdım. Mahir Beyefendi basturacak Siz Arap edasını *Tarık*'ta seyrediniz. Fakat manzume Avrupa modasındadır. Mukaddimesinden bir miktarını yazıp gönderdim. Bir de *Sardanapal* isminde bir oyun yazmıştım; tesvidinde mensûr idi, fakat, nazmen tebyîz ediyorum ki, onun da birazını leflettim Şırde sâfi Türkçe yazmak elimden gelmiyor Bu bahiste mütalâanızı isterim. Alexandre Dumas Pere ve Dumas Fıls hakkında birşey yazmamışsınız." (s 35)

Ekrem'e yazdığı mektupta, onun *Nesteren* hakkındaki tenkitlerine cevap verir Bu mektup, Hâmid'in mektupları içinde en uzun olanıdır. Bu yazışmadan sonra Ekrem'le aralarına bir soğukluğun girdiğini yine mektuplarından öğreniyoruz Prof Dr İsmail Parlatur, bu mektubu bir değerlendirmeye beraber yayınlamıştır 2 Hâmid mektupta önce dil konusundaki savunmasını dile getirir ve *Nesteren*'i yazarken, yanında bir lügat bulunmadığını, bazı yanlışların bundan kaynaklandığını söyler Ekrem, *Mâcerâ-yı Aşk*'ı *Nesteren*'e üstün bulmuştur. Hâmid'se "Eğer meydân-ı intışarda vücuduyla muteessif olduğum birşey varsa o da *Mâcerâ-yı Aşk*'tır " (s 120) der Hâmid'e göre *Nesteren* "mukaffâ" olduğu için değil, "kafiyesi mukayyed" olduğu için kusurlu olmuştur. *Nesteren* "mevzun değil mukaffâdır" Hâmid aruz vezni yerine "hısabû'l-benân" denen heceyi tercih etmiştir. Aruzun Türkçe olmadığını söyleyen Hâmid parmak hesabı ve kafiye ile yazılan bir şüre "mukaffâ Türkçe şiiir" demleceğini belirtir. Hâmid Türkçe şiiirden yola çıktığını, fakat yazılış tarzının "nazm-ı garbî" yolunda olduğunu söyler

2 Dr İsmail Parlatur, "*Nesteren* Üzerine Hâmit-Ekrem Yazışması ve Hâmit'in Bir Mektubu", A U D T C F Türkoloji Dergisi, Cilt 8, Ankara 1989, s 123-167 (Ayrıca bkz Prof Dr İsmail Parlatur, "*Nesteren*'i Eleştirme ve Hâmit ile Kurgunluk", *Recanzâde Mahmut Ekrem*, Atatürk Kültür Merkezi Yay . Ankara 1995, s 260-264)

"*Nesteren* mevzun değil mukaffâdır Çünkü benim ihtiyar ettiğim zeminde vezin yok husab vardır Bunun ismine husabü'l-benân dıyorlar Biz mevzun bir sözî aruzun gösterdiği evzana tatbikan söylüyoruz ve bir sözün mevzuniyetini o evzandan birisine mutabik olursa kabul ediyoruz. Husabü'l-benân aruzda yoktur Bunun için ona vezin diyemeyiz Türkçe vezin aruzda olan evzan-ı Arabiyye'dir Evzan-ı Arabiyye bizim için frenk vezinleri gibi ecnebi değildir. Acemler için de öyledir. Uç lisanın bir vezni var. Böyle olmasa gazeliyyat ve kasâidimize Türkçe dememek lâzım gelir. Bu ise evrak-ı havadisimize de Türkçe değildir demek kabîlinden olur Madem ki husabü'l-benân Türk ihtirâdır Ona Türk husabı deriz O husab ile olan bir soze de. heceli ve kafiyeli olduğundan, mukaffâ Türkçe şîr diyebiliriz. İşte bendeniz de *Nesteren*'e hem mukaffâ hem de Türkçe şîr deniştim Mukaddimede "Sûret-ı tahririyyesi nazm-ı garbî yolundadır." demekten maksadım bunun –husabü'l-benâna mutâbik şîr Türkçe şîr olmasıyla beraber-Fransızca'da bîlfarz on iki hece ile yapılmış bir manzumunun ebyâtında ondan on dörde kadar muhtelif ve muteaddit heceli mısralar bulunduğu halde o manzumunun yine on iki on iki hece üzerine muretteb itibar olduğunu tahatturen, bu itibar-ı garbînin bizim eserin sûret-ı tahririnde de görüleceğini Fransızca bilenlere ihtar etmek idi Halbuki on bir husabıyla şîr söylemek frenklerde eskıyıp de bizde moda olmuş bir yeni görenek değil, ceddâdımız muhtereatından bir eski bediadır Bu halde hem ceddâdımıza ettiğim ımtısalım hem de garbiyyuna gösterdiğim itibârî mukaddimede ki sozüm ifade etmek lâzım gelmez mi? Acaba lâzım gelmiş de ifade mi edememiş? Mukaddimede "evzan-ı garb u Arab'a taalluku olmayan Türkçe şîrdir *Nesteren*'de bu Türkçe şîr ihtiyar olunmuş fakat bu ihtiyar olunan şîrin sûret-ı tahririyyesi nazm-ı garbî yolundadır" demek istemiş idim Orada bir "hadd-ı aslında" ibaresi vardır ki iltizam-ı ızam ile "*Nesteren*'in sûret-ı tahririyyesi" cumlesine ızam etmek istediğimizi "sırf Türkçe şîrdir" ifadesini kendi dairesinde tevkiif eder. Oyle zannediyorum " (s 122)

Hâmîd eserdeki saf şîr ibaresinin de vezninin hece vezni olduğunu vurgulamak için konduğunu söyler Bundan "sâfi şîr" anlaşılması gerektiğini belirtir "Kafiye-ı mukayyede" haricinde eserin genelinden memnundur Parmak hesabının *Nesteren*'de olduğu gibi kullanılmasının tiyatro için uygun olduğunu belirten Hâmîd. lisanımızın da herşeyi ifadeye muktedir olduğu fikrindedir Aruz vezninden ferâgat etmenin taraftarı da değildir Hâmîd bunun dışında eserin dilyle ilgili açıklamalarda bulunur ve örnekler verir

Namık Kemal'e yazdığı bir başka mektubunda "mukaffâ" bahsine tekrar doner Nesir ve nazım dışında yeni bir ifade şekli ortaya koymayı ve buna "mukaffâ" ismini vermeyi düşündüğünü söyler Bu fikrinin Ekrem tarafından kabul edilmediğini yukarıda *Nesteren* üzerindeki yazışmalarında görmüştük Fakat Hâmîd yine de bunu denemek istediğini söyler

"( )Ekrem'e iki mektup yazdım Bir kerre de cevap aldım. Aramızda bir mukaffâ ile mevzun bahsı var Ben nesir ve şîrden başka olarak lisanımızda mukaffâ nâmıyla bir "janr" daha ihdas etmek arzusundayım O der ki "Her lisanında aksam-ı ifade nesir ile şîir dairesindedir Bunun haricinde şey olamaz "Ta'dâd-ı hecâ usûlüne yani husabü'l-benâna tatbikan yazdığımız şeylere haydi benim mukaffâ fakat mevzun değildir demekte hakkım olmasın. beher satır on beş heceyi geçmemek şartıyla ve ondan on beşe kadar hece mümkün olabilmek üzere kafiyeli bir şey yazsak da. ona mevzun demesek de mukaffâ ve

müheccâ (muheccâ yanlıştır ama kullanıyorum) veyahut hecenin ondan on beşe kadar olacağı cihetle o kaydı da kaldırıp yalnız mukaffâ desek nasıl olur? Ben şu adem-i ıktidarımınla beraber işte öyle mukaffâ nâmıyla bir çığır açmak istiyorum. ne dersin? *Nesteren*'de hece on birden on uçe kadar ıdı Dediğimde ondan on beşe ve belki yirmiyeye kadar olacak. mensur olmadığını mukaffâ olmasıyla beraber ifadedeki takdim ve te'hirler anlatacak ve mevzun olmadığı dahi meselâ bir satırın on, diğerinin on beş, on altı yani gelişigüzel heceli olmasıyla bilinecek Aşağıda yazacağım beyitler -kı bunlara beyit denilmeyecek de kafiyeye denilecek- nümunedir Eğer sen de beğenmez isen tabî benim de vazgeçmekliğim lâzım gelir Ayrıca bir kâğıt üzerine yazayım. Daha iyi olur." (s 186)

Ekrem'e yazdığı mektupta yine bu "mukaffâ" meselesine döner ve böyle bir tarzın icadının hiç de fena olmayacağını soyler Hâmıd'ın gonlündeki "hecâyâ da pek itibar etmeyerek nesre de benzememek şartıyla mukaffâ nâmında bir "genre" ihdas etmek"tir:

"Kafiyesiz bir manzumeyi. hanı o çocuğun manzumesini beğendiğimi söylemiştim. Mukaffâ olsa daha ziyade beğeneceğimi söylemiştim Mukaffânın daha ziyade hoşumuza gıtmesi itiyad belâsı değil midir? Eski şiir. eski yolda şiir imiş. yani Homer'in yazdığı da kafiyesi olmadığı halde şır imiş Sonra bir kafiyeye bid'ati çıkmıştır Kudemânın mevzun ve fakat gayr-ı mukaffâ olan soylerine şır dememek câız olur mu? Mukaffâ şiir daha parlak olduğunu ihâm etmiştim Evet. daha parlak oluyor Fakat kafiyesiz bana daha tabî geliyor Bununla beraber kafiyesiz hiçbir şiir soylediğim yoktur Yalnız kafiyesiz bir sözün mevzun olduğu için şiir olduğuna kail oluyorum Kail olmak da değil. inkâr etmiyorum. Manzum dediğin *Nesteren*'in mevzun olmadığını sen de muâhezende meydana koymuştun "Kâffe-ı elsinede âsâr-ı kalemiyenin inkısam ettiği nev'iler nesir ile nazımdan ibaret iken" pekâlâ lâkın Fransızca'da "en prose", "en vers" yollarından başka bir de "en rımc" yolu var Bunun "en vers" ile bir mânâda olup olmadığını Paris'te iken iyi tahkik edemediğimden şüpheden kurtulamamışım Her ne ise. ne olursa olsun "Türkçe'de bunlardan başka mukaffâ nâmıyla bir "genre" daha ihdasa da çalışıyorsun" diyorsun. İhdas benim işim değil ama. İhdas olursa fena mı olur? İhdas olursa da -manzum ve mensurdan fazla olarak- haricine çıkmamak üzere tahdid etsek. yani ta'dâd-ı hecâ külfetini tahfif ile o yolda yazılan bir şeye yalnız mukaffâ desek hoş olur.

-İşte sana içimdekini söyleyım- hecâyâ da pek itibar etmeyerek nesre de benzememek şartıyla mukaffâ nâmında bir "genre" ihdas etmektir Muvaffak olursam ne âlâ! Olamazsam kıyamet kopmaz a! " (s 254)

Menemenlizâde Mehmet Tahir'e yazdığı mektupta onun *Ölü* hakkında yazdığı yazıyı değerlendirir Bir eser hakkında yazılan yazıda, sadece hatalar vardır demenin yetmeyeceğini. mevcut hataları göstermenin gerektiğini soyler. Hâmıd bu mektubunda eserlerinin anlaşılınması konusunda da fikrini soyler. Kendisi anlaşılınmayan şeyleri daha çok sevmektedir (s. 371)

Yine Menemenlizâde Mehmet Tahir'e yazdığı mektubunda *Makber* hakkında *Saadet* gazetesinde çıkan tenkide değimır Bu tenkidi görmediğini, gorse

bile cevap vermemenin daha <<edîbâne>> bir hareket olacağını söyler. Eserlerinde bazı hatalar olduğunu kabul eder (s 376)

Ekrem'e yazdığı mektupta, *Makber*'e dair tenkitleri sozkonusu eder

"*Makber*'in başında kopan kıyametlerle beraber *Takdır-ı Elhan* için olan kabak sadalarına vâkıf olmuştum Ve senin de hükûmete müracaatını pek hoş bulmuştum ..

Makber'in ben yalnız mukaddimesi için yazılan şeyleri, yahut "hey hey"leri biliyorum. Bilmem kitabın aslı hakkında da birşey yazdılar mı? Bu cedsizlere karşı canım bir fahiye yazmak istiyor

Benim yakında *Sefile* diye bir eserim basılacak Diğer eserlerime ait bir mutalâan geçmedi Bari *Sefile* için sukût etme (s 385)

Suleyman Nazîf'e yazdığı mektupta, *Makber* hakkındaki tenkitlerin doğru olduğunu, onun bazı yerlerini kendisinin bile anlamadığını belirtir

"( )Dediğim makalenizde *Makber*'i anlamayan şair olamaz buyuruyorsunuz. O feryadınanın bazı tarafları pek zulmanidir Muellif bile goremzse münekkıt nasıl gorebilir?" (s 718)

Ta'lim-ı Edebiyat'a Hâmîd'i ovgu dolu sozlerle alan Ekrem, *Takdır-ı Elhan*'da ondan sadece "bir zat" şeklinde bahsetmiştir Hâmîd bir mektubunda bunun ve eserleri karşısında suskun kalmasının sebeplerini sorar Yakında çıkacak *Sahra*'nın *Makber*'den daha büyük gürultu koparacağını söyler. *Sahra*'da kafiye konusunda yaptığı yeniliklerin Murad Bey'in teklifleri üzerine olduğunu belirtir. (s 385)

Yine Ekrem'e yazdığı mektupta, bir eserde nesir ve nazımın birarada kullanılmasının daha iyi olduğunu söyler ve yazmakta olduğu *Fînten*'de bunu uygulayacağını belirtir

"*Zeynep*'in mensur kısmını manzumuna tercih ediyorsun Bence de öyledir Dikkat ettim ki bazı şeyler nesir ile, bazı şeyler de nazım ile ifade olunmak daha iyi oluyor Bunu yazdıktan sonra anlıyorum Halbuki yazmadan evvel anlamak marifettir Şimdiki eserim (*Fînten*) nasıl rastgelirse oyle gidiyor Nesir ve nazım karışık, vezinler de muhtelif. Meselâ eşhâstan biri mensuren ifade-ı meram edip dururken manzum soylemeğe başlıyor Ve yine meselâ uzun vezinden bir ifadeye (evzânın, bahırlerin isimlerini bilmem ki) kısa vezinden bir cevap veriliyor Tercih ettiğim vezin şudur ki bilmem adına bahr-ı tavîl mi derler?

Aman doktor!.. Bu derde siz bulun bir çare, bî-te'hir

Bulun bir dostâne çare, yani güzel bir tedbir.

Hakikî bir peder olsun şu ferzend-i hatâ-perver

Bulun mahdumzâdem nâmuna şâyeste bir mâder!

Evet, bahs-ı elîm-ı irtihâlî bırakalım Benim de olumden canım yanmıştır Ona dair bir hayli de sekerâtım vardır Bu mehîb melek birisine vurmak istediği zaman yanındakilere kanadının ucuyla dokunuyor Yazdığım oyunda müteverrimelere mahsus bir hastahane var ki şimdi orasının tasvirini tebyîz ediyorum . "(s 448)

Osman Bey'e yazdığı mektupta *Ilhan*'ı yazdığını haber verir. Sürekli arayışlar içinde olan Hâmîd, bu eserinde şahısların her birini ayrı vezinde konuşturduğunu söyler (s. 638)

Mehmet Cevdet Bey'e yazdığı mektupta gördüğü teveccühe teşekkür eder ve sanatı hakkında bilgi verir. Mesleği "Kemal ve Ekrem mesleğine iktidâdan ibaret"tir. "Bu adamın yazdığı Türkçe değildir, bu adamın sözleri anlaşılmaktan muarrâdır, bu adam bazen mezak-perverâne birşey söyleyip dururken sapıtıyor" şeklinde eleştirilere uğrayan Hâmîd

Hasenâtım butün Allah'ındır,
Seyyâtımsa bu günrâhındır!

'beytini söylemiştir Eserlerindeki hataları kabul eden Hâmîd, edebiyatımızdaki gelişmeden de memnundur

"Şuphe yok ki o nevâkısın, zevâdın, o haşviyyâtın içinde musîb ve müstehâb bazı telkinât ve tenbihât da olmalı ki az çok takdîr-ı hâs u âmi ve husûsiyle zât-ı fâzılânencuz kâ'bında zevât-ı müstevcibu'l-mübâhât tarafından husn-ı telâkki-i tâmmı mustelzem olmuş Buralarını inkâr etmek bir nimet-ı ilâhiye olan mevhibe-i ezeliyyeyi sû-ı tezkâr etmektir Dediğim beyti bu hissîm sâikasıyla yazmıştım Mehâsinim Hâlık'a ve kabahatım mahlûkuna râci olmak ve ikinci hâl birinci tecelliye galip bulunmak hascebiyle günahı sevabından, yani edebiyatçı hatası sevabından çok bir mahlûk olduğumu görüyorum Bu his ve bu itikad ile tekrar meydan-ı edebiyata çıkamayacağım âşikârdır Eğer ömrüm vefa eder, devran da cefa etmezse mucerret hatıyyât-ı sâbıkayı tashih için belki yine bazı eşâr ve âsâr neşrine ictisar edebilirim Memleketimizin zâhîren hâricinde ve fakat mânen bâtınında demek olan memâlikte Türklüğün, Türk edebiyatının terakkî cihetine doğru attığı hatveleri çeşm-ı iftihar ile görüyorum Heride icabına bakılmak üzere benden ne gibi âsâr ve ne yolda muâvenet-ı kalemiyye talebine tenezzul buyurulduğunu tasrihan işâr buyurur iseniz memnun olacağımı inba ile iktifa ederim " (s 651)

Mumessil Burhaneddin Bey'e yazdığı iki mektupta sahnelenen olan *Nesteren* ve *Duhter-ı Hindî*'da düzeltilmesi gereken noktalara dikkati çeker. *Nesteren*'in "otuz sekiz sene evvel yazılmış olduğunu, gençlik mahsulâtından bulunduğunu" (s.700) ve burada yanlış basılan mısraın düzeltilmesini, *Duhter-ı Hindî*'da ise "İngiliz lakap ve ünvanlarına ait olan yanlışlıkların tashihini"(s 705) ve bu eseri İngiltere'ye gitmeden evvel yazdığının belirtilmesini ister

Suleyman Nazîfe yazdığı mektupta bir başkasıyla konuşuyormuş gibi, soru ve cevaplarla kendi eserlerini değerlendirir:

"Dinle Nazîf, demincek hatırımda değildi; yazmadım Geçende mustesrikîn-i kırâmdan bir zat bana "sızın en ziyade sevdiğim iki eseriniz vardır *Tavflar Geçidi* ile *Ruhlar*, fakat bunlar bugünkü muhitiniz için değildir" dedi Cevaben, "hiçbir vakitte hiçbir muhitin mazhar-ı iltifatı olmayacaklardır" dedim, güldü

Sonra "âsârınızdan siz hangisini daha ziyade seversiniz?" sualini irad etti, *Validem*'i dedim Yine güldü, "Validenizi sevdiğiniz için mi?" dedi. Mukabeleten "ihtimal ki valide muhabbetimin de dahl-ı küllisi vardır. Fakat ben onu kafîyesiz bir manzume olduğu için

seviyorum dedim. Taaccüb etti Kafiyesiz eş'âr hoşunuza gıdıyorsa âsâr-ı manzumenizin, hattâ mensurâtınız kısm-ı küllisi mukayyed seci ve kafiyelerle mâlâmâl olmamak icab ederdi" demek istedi Ve bu illet-i garîbenin sebebini sordu Müskit ve makul bir cevap veremedim Yalnız dedim ki "bu çocukça bir inatçılık seyyesidir, ki zannederim ırsıdır. Meselâ pederim, tarihînin en ciddî sahifelerinde bile mazmunlar ve lâfzî cınaslar yapardı Ve meselâ biraderim, hususî mükâtebesinde olsun, muharrerât-ı resmîyyede olsun, tarsî' merakında olduğundan, murassa kelimeler, hattâ murassa ibare ve cümleler istî'mal ederdi. Her ikisi de bu yolda muannid, tenbih ve tahtielere rağmen öyle yazmakta ısrar ederdi. Bendeki kavâfi-i mukayyede ıbtılâsı da o kabılden olsa gerektir Müsteşrik hazretleri bunun da bir sanat olduğunu ve sanat denilen şeyin kolay olmadığını söyledikten sonra âsârından hangisinin makbul-ı âmme olduğunu sordu. "Fînten", dedim Teessüf etti Ve "fazâil-ı İslâmıyyeden, hikmetten, hamıyyet ve hamasıyattan bâhis eserlerimiz mevcut iken halkınızın onlara râğbet göstermeyip de, edebiyata taallukuyla beraber, şehvanî bir eser olan *Fînten*'i tercih etmeleri teessüf ve taaccüb olunacak bir hâl değil midir?" dedi. Bu müsteşrikin hüviyetini, milliyetini belki merak eder, kım olduğunu anlamak istersin. Ben de bılıyorum. Yalnız şunu diyebilirim ki ismi Abdülhak Hâmîd'dir " (s. 721)

Ibrahim Bey'e yazdığı bir mektupta *Sahra*'da Frenk kafiyesini kullandığını, bunun edebiyatımız için bir yenilik olduğunu söyler Hâmîd bu yeniliği ilk olarak *Duhter-ı Hindû*'daki "Tanaggum" manzumesinde denemiştir. Daha önce yazdığı bir mektuptan kendisini bu yola Murad Bey'in teşvik ettiğini öğreniyoruz:

"Edebiyat ile tevaggul edenlere malûmdur ki tecrube maksadıyla "frenk kafiye"sinı Osmanlı şırîne en evvel nakleden bendenizim Birinci tecrübe *Duhter-ı Hindû*'da bir manzumedir ki nazar-ı ehemmiyetten sâkit oldu İkinci tecrübe *Sahra*'dır ki o kadar nakayısıyla beraber en büyük üdebâmız taraflarından tahsîn olundu " (s. 783)

Mihrünnisa Hanım'a yazdığı mektupta *Zeynep*'in son baskısını değerlendirir:

"Yedi sekiz sene evvel yazdığım bu *Zeynep*'i o zaman görmüş de olsan şimdi tanıyamazsın Mahlûkat-ı ilâhiyye gibi mürûr-ı zaman ile o da tebeddül etti. Ancak nâmını değıştirmedim. Zıra evvelden beri o nâm ile ilân olunuyordu Her ne ise kitabı gördün okudun. *Zeynep* gibi bir mahlûk tasavvur edebilir mısın? İstî'âd etme ki hayal ise de hakikatten pek baîd değıldir Ben öyle bir mahlûk bılırim, ne meyyittir, ne zîrûh.

Deme ki şairler sevdiği bir hayalî tescîm ederler Ben sevdiğimi ne kadar tasavvur etsem o kadar tasvir edemem Evet ben *Zeynep* gibi bir mahlûk bilirim, ne câmıddır, ne hayalî.

Zeynep şairliğimin değıldir. Şairliğim *Zeynep*'mdir

Kendime bu unvanı veriyorsam sakın inanma. O sıyt-ı kâzibdir. Başkalarının verdiği bir pâyedir Ben kendimi şair bilmem, biraz şairâne bulurum, işte o kadar.

Şimdi bu kitabı hissî bir eser midir, fikrî midir, hayalî midir, onu anlamak isterim binaenaleyh Ekrem'e muracaat ettim " (s. 787)

2-Diğeri Edebiyatçılar ve Eserleri Hakkında:

a) **Divan Edebiyatı:** Divan edebiyatından tesirinde kaldığı şahısları şöyle sıralar: "kudemâdan Fuzulî, Bâkî, Nâbî, Nefî, Nedîm, Galib ve emsalî eâzîm-ı şuarâyî kemal-ı ihtiram ile yâd ve hattâ bunlardan bazılarını taklidi dahi itiyad ettiğim malûm"dur.(s.671) Bunun dışında Nedim ve Şeyh Galib üzerinde durur.

Florinalı Nazım'a yazdığı mektupta, Nedim'i değerlendirir ve Nefî'nin iki beytinin Nedim'i tarife yeterli olacağını söyler

Civanmerd-i cihandır. şüh-meşrebdir. melek-hûdur,
Şehîdir. ehl-i dildir. nüktedandır. nükte-pîrâdır

Safâ-bahş-ı edebdir, be/le-gûy-ı şüh-meşrebdir,
Nedim ehl-i dildir, nüktedandır, nükte-pîrâdır

Nedim'in *Müneccimbaşı Tarihi* tercumesini de beğenir. Eserde Nedim dile tam bir hâkimiyetle tasarruf edebildiği için, ifadede bir karışıklık görülmez: "Lisan gerek zamanına ve gerek nazmındaki maharetine nisbetle kendisine lâyıktır denilebilir Naklettığımız parçadan da anlaşılacağı veçhile Tarih'in hiç bir yerinde zâd bir ibare ve ekser-i ibaresinde muğlak bir kelime görülmez Şive-ı ifadesi, açık fikirleri, kısa kısa cümleleri hakikaten bu zamanda şâyân-ı taklıddır."(s.736)

Onu Fuzulî, Nâbî ve Nefî gibi "edebiyat semamızın bir yıldızı" olarak görür Bugün bize eski görünen Nedim, asrında tam bir "müceddid" portresi çizmiştir Son olarak da"mecmua-ı eş'ârî her dem bahar bir meşher-ı ezhâdır " dediği Nedim'in dil üzerindeki tasarrufuna dikkati çeker Nedim devrinde İstanbul Türkçe'sini lâyıkıyla terennüm etmiş bir şahsiyettir.

"Bundan iki asır evvel söylenen yahut yazılan Türkçe bugünkü İstanbul şivesiyle söylediğimiz Türkçe değildir. Elfaz ve ibarâtında Fârisî'den bir şemme olsa da denilebilir ki bundan iki yüz sene evvel Nedim bugünkü İstanbul Türkçe'siyle terennüm etmiştir Şark'ın o büyük şairi hem de bugünkü asrîlerimizden daha evvel garbîleşmiştir. Nedim'i bu iki ibdâmdan dolayı da bir deha-yı rehâkâr addetmek ıktıza eder Nedim bizim Hafız-ı Şirâzî'muzdur Nedim bizim Alfred de Musset'imuzdur Nedim biraz Veysi, biraz Sinan Paşa ve biraz da Ahmet Rasim'dir

Hem böyle mücaddid ve muhtelif esâtûze-ı şîr ü nesrin şahsiyet-ı edebriyelerini yegân yegân nefsinde câmi bulunmak hem de yegâne bir şâir olmak ne müstesna bir mazhariyettir Ben o mazhariyeti Nedim'de görüyorum."(s 738)

Süleyman Nazîfe yazdığı mektupta Şeyh Galib'i "ustad-ı kadim" eseri *Hüsn ü Aşk*'i ise "yâr-ı nedîm" şeklinde vasıflandırır

"Merhum-ı müşarünileyh bedestân-ı şîr ü mşâda benim üstâd-ı kadîmim. *Hüsn ü Aşk* ise yâr-ı nedîmimdir Ve Ziya Paşa merhumun dediği gibi o büyük müceddid, üslûb-ı ahlâfına bir yadigar-ı ebedî olan bu kitabı yazmak için bu dünyaya gelmiştir "(s.788)

b) Yeni Türk Edebiyatı: Hâmîd Yeni Türk edebiyatında Şınası. Namık Kemal ve Ekrem'i "ustad" kabul ettiğini her fırsatta söyler "En sahîh feyz u ilhamı Şınası. Namık Kemal ve Ekrem mektebinden telâkki"(s 671) eylediğini belirtir Kendini onlara "peyrev" gormekten büyük mutluluk duyar."Ekrem'le Hâmîd'in sukût etmemeleri lâzım geleceği" sozume cevaben meyusiyet beyan ediyorsun. Edebiyat-ı Osmanîye durduka Kemal ile Ekrem nâmları da duracağından ben eminim Kendimi ise onların peyrevi olmak şerefine mazhar goruyorum Hem bu teselli de olmazsa ne ile muteselli olalım? "(s 429) Ve onları edebiyat âlemi'nde "sebeb-ı vucudu" olarak gorduğunu belirtir "Sızınle Ekrem gibi o âlcemde sebeb-ı vucudum olanlar "(s 198) "Aile-ı edebiyat içinde bir yetim olduğum halde Kemal ile sen bana peder. birader oldunuz "(s 249) Ekrem Hâmîd'i Fenelon ve Shakespeare ile kıyaslar o da "Hele benim Fenelon'la Shakespeare'im Kemal ile Ekrem'dir ki o kalemlerle murekkebin terbiyesine bunların da himmetleri munzamdır "(s 343) der Edebiyat âlemimizde "Kemal'ı güneşi, Ekrem'i mehtabı. Sezaî'yi de yıldızlı gecesi"(s 712) sayar Bu isimlere Suleyman Nazif, Cenab Şahabeddin ve Rıza Tevfik'i de ekler "Suleyman Nazif, Cenab, Rıza Tevfik Bunlar birer serdar-ı edebiyat Kemal, Ekrem, Sezaî kadar onlar da beni ihya ettiler diyebilirim "(s 726)

Samipaşazâde Sezaî'ye yazdığı mektupta edebiyatımızda ilk tarihî roman hüviyetini taşıyan Namık Kemal'in *Cezmi* romanını değerlendirir *Cezmi*'nin henüz mukaddimesini okuduğunu ve âdeta buyulendiğini söyler Roman olaraksa Namık Kemal'den beklemediğinin altında olduğunu bildirir

"*Cezmi*'yi tamamıyla gormediğimden hakkında mutalâa yazamam. lâkin şu kadar söylerim ki mukaddimesi kıyamet kopuyor gibidir Oyle bir giriş, oyle bir sademe-i edeb, oyle bir zelzele-i dehâ, Osmanlı erbâb-ı kalemü içinde kimsese nasip olmamıştır Roman tarafı *Les Miserables* daha doğrusu Kemal'e nisbet matlûb olan derece-i mukemmeliyette değil ise de bakalım alt tarafında neler zuhur edecek " (s 238)

Ekrem'e yazdığı mektupta Namık Kemal'in edebiyatı terketmesinin âdeta bir insanın sevgilisi ve ailesiyle ilişkisini kesmesi anlamına geleceğini söyler "Edebiyat ile alışverişim yok" diyormuş, oyle mı? Bir adamın maşukasıyla evlâdı ve ailesiyle alışverişi olmamak mümkün müdür?" (s 351)

Yine Ekrem'e yazdığı mektupta Ziya Paşa'nın *Tartuffe* tercumesini beğenmediğini söyler Tercüme Ziya Paşa'dan beklenenin çok aşağısındadır

"Ziya Paşa'nın *Tartuffe*'unu gordum Zannederim ki onun tab'ından muellifler mutercimin ruhları şâd olmamıştır O nedir oyle Allah aşkına!

Dur bakayım, yine *Tartuffe* tercumesine geliyoruz galiba Benim dediğim *Tartuffe* bir eseri hakkıyla ibtida nesren tercüme ettikten sonra onu takfiyede Ziya Paşa için bir güçlük yoktur demekti Bunda istinadım Paşa merhumun içtihadına değil, Paşa merhum hakkında Kemal'in itikadınadır. Çünkü merhumu ben iyi bilirim, fakat iyi tanımam " (s 253)

Hâmid "makalen değil, hayalın bile bır ders-ı edebdir"(s 249) dediği Ekrem'i âdeta ikinci üstad kabul eder Eserlerinden feyz aldığı, Ekrem'in kendi eseri hakkındaki tenkitlerinden çok şey çıkardığını, en önemlisi edebî konudaki paylaşımların kendisini çok mutlu ettiğini söyler. *Ta'lim-ı Edebiyat*'ın yenilik yolunda atılan adımlara bir yön verdiğini belirten Hâmid, Namık Kemal'e yazdığı mektupta Ekrem'i "akran" görmediğini belirtir "

"(.)Ekrem Bey'i edebiyatta kendime akran bilmek bence bir had-nâ-şınaslık olur, çünkü o, sizin benden mukaddem olan şâkirdânımızdandır " (s. 32)

Ta'lim-i Edebiyat'ı beğenen Hâmid, bu eseri eleştiren *Tercüman-ı Hakikat* gazetesine bir itiraz gönderir Üzerinde durduğu noktaları şöyle tespit edebiliriz:

1-"Edebiyat-ı Osmaniyye bu yâdigâr-ı âlî için" (s 240) Ekrem'e minnetdardır.

2-Elhac İbrahim Efendi'nin bazı tenkitlerine cevap verir

3-Ekrem'in eski yolda da başarılı eserleri olduğuna işaret eder. Ve onlar tarafından anlaşılmamanın bir iftihar olduğunu söyler

Ekrem'e yazdığı mektupta *Ta'lim-ı Edebiyat*'ı beğendiğini ve yapılan eleştirilerin eserin büyüklüğüne ve amacına ulaştığına bir delil olduğunu belirtir (s. 244) Bir başka mektubunda yine *Ta'lim-ı Edebiyat*'ı beğendiğini ifade eder. La Fontaine tercümelerini de Şınas'ıninkilere üstün bulur ve *Nesteren* meselesinin de unutulmasını temenni eder:

"*Ta'lim-ı Edebiyat*'ı ise hergün okuyorum. Bana senin makalen değil, hayalin bile bir ders-i edebdir. Yazdığım şeylerden istifade ettiğim gibi seni düşünmekten de müstefid olurum, çünkü memleketimizde benim ıstıdadımı bi-hakkın takdir edenlerin -ikincisi diyemem- birincilerindensin. Aile-i edebiyat içinde bir yetim olduğum halde Kemal ile sen bana peder, birader oldunuz. Seni daha öğrenmediğime nasıl hükmedersin bilemem?...

Nesteren meselesinde münasebetsizlik etmişim Bunun için o kadar ızhar-ı nedamet ettiğim halde bir daha yüzüme vurmak lâyıktır mı? *Nesteren*'e yazdığın mütalâa pek doğru idi. Fakat Allah için olsun doğru söyle, yazılışı da pek doğru muydu? Bazı yerleri tezyîf-güne değil miydi? Olmasa bile ben öyle gördüm, benimle beraber okuyanlar da öyle gördüler. Onun üzerine ma'kûs bir cevap verdim. Maamafih Allah'ı işhâd ederek söylerim ki o cevabın bir firkasına senin verdiğin mânâ hatırıma gelmemişti. Her ne ise geçmiş unutulur.

Senin La Fontaine pek hoşuma gidiyor. Şınas'ınin o yolda şeylerine benim nazarımda birkaç kerre müreccahtır. (s. 249-253)"

Zemzeme hakkında Ekrem'e yazdığı mektupta eseri "vatandan bir selâm, benim feryad-ı garibâneme bir mukabele-i vatan-nişân" (s. 321) kabul eder. *Zemzeme*'yi baştan aşağı "şairâne" bulur:"Var ol Ekrem! Var ol kı tarassudgâh-ı edebiyat olan matmah-ı enzar-ı basirete yeni birtakım kevâkib-ı marifet daha nısâr

eyledin Ben daha bu kadar nerm ü nazik, bu derece kalbî bir eser, bu kadar şairâne bir şiir görmedim " (s 321)

Şiirleri tek tek değerlendiren Hâmid, bunları "mucize" kabilinden şeyler olarak görür: "Bunlar nedir Ekrem? Bu ne mu'cizât-ı edebdir?.. Elini melekler mi tahrik ediyor? Kalemin perilerin şehbalından mi yapılmış? Bu cuybâr-ı selâset nedir ki her beytî bir şelâle-i bedâiy peydâ ediyor Ve her iltifatında bir fevvâre-i eşk-ı rikkat meydana geliyor." (s 325)

Bir başka mektubunda yine *Zemzeme*'yi değerlendirir. Mektubun sonunda Ekrem'den *Terâcım-ı Müntahabât*'ı ve *Zeyl-ı Ta'lim*'i bastırmasını, bu mümkün olmazsa istinsah ederek göndermesini ister. Hâmid için ölçü beğenilmemektir. Çünkü beğenilmeyen şeyin yeni ve orjinal olduğu fikrindedir. (s. 351)

Takdir-ı Elhan'ı beğenen Hâmid, onun *Ta'lim-ı Edebiyat*'a zeyl olabilecek güzelliğe olduğunu söyler Menemenlîzâde Tahîr'in buna bir mukabele yazacağını duyan Hâmid, bu mukabelenin ancak bir teşekkür olabileceğini belirtir.

Ekrem tarafından gönderilen *Nıjad Ekrem* hüznü, hatıra, his, ölüm ve yüksek düşüncelerle dolu havasıyla Hâmid'i heyecan ve üzüntüye sevkeder:

"İstediğim kitabın gönderildiğine dair olan iltifatnâmeni aldım. Kitap da sâlimen vâsıl oldu. Birçok yerlerini okuduğum bu kitap, yahut bu muazzam kitabe-i âlem-i türâb beni ne kadar ağlattı! Ve bunun için senin ne derece minnetdârınım!. Zira ağlamağa pek ihtiyacım var

Kitabın için "Eski edebiyatın ölü sımali bir nümüne-i bâridi" diyorsun. Bu kitap ki bence bütün âsâr-ı edebiye-i Osmaniyeye'nin ilelebed fevkinde tecelli edecek, düşündürcek, gözyaşları döktürecek ve birçok nasihatlar ve tesliyetler verecek mükemmel ve muallâ bir yâdigâr, muazzam ve muhteşem bir eser-i üstadânedir. Var olasin kardeşim

Bir de eski edebiyat ne demek oluyor? Edebiyat güzellikleri eskimez. O kızlar, "benât-ı fıkır" denilen güzeller, melekler gibi her dem tazedir Ve hangi kıyafete girseler ihtiyar görünmezler.

Fecr-i âtîde de pür-şebâb, gurub-ı mazîde de mâlik-i âb u tâb görünürler ki pekâlâ bilirsin " (s 680)

Ekrem'e yazdığı mektupta Samipaşazâde Sezaî'nin zaman içinde iyi bir yazar olacağını söyler Onun *Zemzeme* hakkındaki yazısını okumuş ve beğenmiştir Daha sonra yazdığı mektuplarda, bu düşüncesinin gerçekleştiğini görüyoruz Sezaî'nin eserlerini beklediği gibi başarılı bulur. (s. 319)

Sezaî'ye yazdığı mektupta *Sergüzeşt*'i değerlendirir. Eseri bütünüyle beğenir ve "hıssî" olması sebebiyle kalbî heyecana sevkettiğini söyler. Konusu da "milliyet ve tabiat"la dolu olan eser, üslûp, ifade ve tasvir yönünden de başarılıdır. "Tavsifat ve teşbihatta" bir iki tekrürü dışında kusursuz bulur:

"*Serguzeşt*'ini bir iştiyak ile okudum Eserin ne kadar müessire benzıyor diyeyim mi? İfadesinin azamet-ı şâirânesini, uslûbunun şâhâneliğini tavsıftan benim kalemin âcızdır Tasvir cihetine gelince küçük kız mümkün olduğu kadar büyük, Cevher mümkün olduğu kadar müessir. Bu dılruha sanat-ı tabîyye bî-nazîr surette üstadânedir diyebilirim. Ben edebiyat meftunluğumla beraber buna nazire yapamayacağımdan eminim. *Serguzeşt*'in gulunecak tarafları bile ulviyet ve kuvvetten hâlî değil, mevzuu ise milliyet ve tabiatla mâhîdir Hissî bir eser-ı âlîdir kı daha ilk sahıfesinde kalb halecana başlayıp nihayetine kadar o halde devam ediyor İnsaniyetin en vıran, en karanlık yerlerini dolaşa dolaşa baykuş gibi musıbetlere gulmekle me'lûr olan bu biraderine o sıyah mahlûk-ı bîçare âdet ve usul ve azimetini değıştirtti Olurken gozumden bir damla yaş kopardığını tahattur ediyorum İşte benim yapabileceğim en büyük senâ budur Eserin bence kusuru biraz çok güzel olmasıdır Tavsıfat ve teşbihatta da bir iki tekerrür var kı olmasa daha iyi olurdu diyorum. İşte itirazım da bundan ibarettir " (s 454)

Osman Bey'e yazdığı mektubunda *Serguzeşt*'in "Sezaî'den başka kimseye" benzemediğini soyler (s 457)

Sezaî'ye yazdığı bir başka mektubunda *Küçük Şeyler*'ı değıerlendirir. "*İkiyuzelli Kuruşa Bir Asır, Pandomıma, Kediler, Diğün, Vuslat*" en çok beğendiğı ve isimlerini zikrettiğı hikâyelerdir Adına nisbetle bu eseri "büyük" bulur (s 512-513)

Ekrem'e yazdığı mektupta Muallım Naci'nin şürini değıerlendirir Şiirini "selîs" bulduğı Naci'nin Ekrem'in her eserine karşı bir eser yazmasını ise tenkit eder

"Naci'yi bız beğeniriz, onun bızı hiç beğenmesi lâzım değil. Şiiri pek selîs O kadar selâsete ben az şürde tesaduf ettim Lâkın dediğın gibi arada mübalağât-ı Accmânenin de fevkine çıkıyor Oraya çıkmak kolaydır Oyle çıkışa itilâ denilemez, sade bir irtika denilebilir, fikr-i şâirâne kanatla çıkar, neredubanla çıkmaz Âsâr-ı müterccemesinin -asıllarına mutabık mıdır bilmem?- hüsn-i tabiata ne kadar muvâfık olduğunu görmüşündür Ben ona bir zaman fırsat düşmüş iken Sıad Paşa ile Berlin'e gitmeyi tavsiye etmiştim, kabul etmedi Eğer gitmiş olsaydı bize şürleri başka türlü gelirdi Senin Ta'lim'e aldığın şeyleri kendi tarzında ne kadar güzel!

Ateşpâre'yi gormedim, *Şerâre*'yi goreceğimi de bilemem. Zannınca o ateş-zebân şairimiz, edebiyat âleminde bir yangın yapmak istiyor Sezaî'nın vakti olsa da bir "yıldırım" çıkarsa ne âlâ olurdu! Benim eski sıhhatım yerinde olsa öyle bir şey yazardım, birinci *Zemzeme*'ye karşı *Ateşpâre* ve ikinci *Zemzeme*'ye karşı *şerâre* çıkarmak tuhaflığına karşı " (s 308-310)

Yine Ekrem'e yazdığı mektupta Naci'nin en beğendiğı şiirlerinin *Ta'lim-i Edebiyat*'a alınanlar olduğunu soyler Yukarıdaki mektupta da belirttiğı gibi, Hâmîd'e bu şiirlerde en çarpıcı gelen şey "selâset"tır (s 347)

Suleyman Nazîf'e yazdığı mektupta Naci'nin şiirindeki "selâset"e tekrar doner Bunun kendisini etkilediğini ve bu sebeple *Abdullahu's-sagîr*'de bu yola

gittiğini söyler Fikret ve Cenab'ın onun eserinden istifade ettiği fikrine ise katılmaz (s 719)

Menemenlîzâde Mehmet Tahir'e yazdığı mektubunda şiirindeki gelişmeyi takdir ettiğini belirtir

"Şiiriniz gittükçe güzelleşiyor. Edebiyatımızın temin-i istikbaline sizin de çok himmetiniz olacak Şimdi yazdığınız şiirler ileride göstereceğiniz güneşin gayet dıl-firib bir şafağıdır " (s 376)

Ekrem'e yazdığı mektupta ise "Tahir'in ıstıdadını terakkiye pek müstaid buluyorum ve *Gayret*'inden memnun ve mustefid oluyorum " (s. 385) der.

Direktor Alı Bey ve Ebuzzıya Tefvik hakkında şunları söyler:"Âli Bey'e gelince. akşam Edirne tiyatrosunda arzolunduğunu işittiğimiz *Ayyar Hamza* tercemesinden başka bir eserini gormediğimden. daha ne derecede bulunduğunu bilmekle kendimi bahtiyar addetmedim Bu gece Tefvik Bey'in *Ecel-ı Kaza*'sını oynayacaklarmış Bedbahtın kendi tecrube-ı tâlihî eserindeki maceradan müessir bir fâcia olduğundan ismini kaleme aldığım şu dakikada tahatturla müteessirâne gozyaşları doktüm ." (s. 32)

Yunus Nadi'ye yazdığı mektupta Cenab Şahabeddin'i değerlendirir. Cenab, Hâmîd'in mektubunda yol açıcı çehresiyle görünür Batı edebiyatını çok iyi bilen Cenab. hem eserleriyle örnek olmuş. hem de yeni yeteneklerin yetişmesini ve eserlerinin yayınlanmasını sağlamıştır

"Cenab Şahabeddin'in edebiyatımıza emsalsiz hizmetleri olduğu gibi benim yazılarımın da inışar ve iştiharına onun bî-nazîr kaleminin çok himmeti olmuştur. Diyebilirim ki ben o yegâne ustadın bir ihtiyar tilmızı idim Vıcdanî bir kanaatle yazıyorum ki asrın en rayiç edebiyatı olan Garp edebiyatında Cenap hepimizin üstadı idi. Hâlâ da öyledir. Müessir igtıyab etmekle eser kaybolmaz. Ve murûr-ı zamanla her eseri nev-eser olacaktır!" (s 770)

Bir başka mektubunda yine Cenab'ı değerlendirir ve onun için bir şiir yazar "Cenab Şahabeddin'in bu memleketin edebiyatına emsalsiz hizmetler etmiş olduğunu kimse inkâr edemez Cenab. ben de dahil olduğum halde birçok kimselerin iştiharına ve kendine ait olmayan birçok eserlerin de intişarına hizmet ve himmet etmiştir.

Ne sanıyorsunuz siz?
Eşi yoktur şüphesiz
Cenab Şahabeddin'in

Hey Rabb-ı izz u cel.
Yıkabilir mi ecel
Cenab Şahabeddin'i" (s 770-771)

Alı Ekrem'e yazdığı mektupta *Bârna*'yı okuduğunu ve beğendiğini söyler Fakat eser babası Namık Kemal'in oyunlarına yetişememiştir Aynı mektupta

Fıkret ve Cenab'ı değerlendiren Hâmid Fıkret'i "ressam-ı eş'ar" şeklinde vasıflandırır ve taklit edilemeyeceğini söyler, Cenab'ın nesirlerini şiirlerine tercih eder

"Ben senin *Bâria*'nı okudum, pek de beğendim. Birinci derecede oyunlardan addolunabilirse de cennetmekân pederinin oyunları gibi tabaka-ı ulyâda değildir. Lâkin tiyatrocâ muttehîz ve muteber olan üslûp nokta-i nazarından onlara tefevvuk edebilir. Meselâ Hugo'nun tiyatrolarıyla Alexandre Dumas Fils'in tiyatroları beyindeki farkı hatıra getirir

Senin o ismini sevdiğim *Zılâl-ı İlham*'ın bana daha gelmedi Me'mul ederim ki bahsettiğin murdar meslek-ı şîr kafilâ-ı gafilâsine doğru yolu gösterecek sıhâm-ı ifhâm olur Tevfik Fıkret ve Cenab Şahabeddin o meslekte pek güzel, fakat mukallidleri bana pek mübtezel görünüyor. Bu mukallidlerin eş'arında ben yenilik veyahut tazelik değil, hamlık görüyorum Kudemâmızın kuruyemişleri bile bu ham meyvelere müreccahtır Şüphe yok ki Tevfik Fıkret büyük bir ressam-ı eş'ardır Kendisi kımseyi taklid etmediği gibi, taklid olunmak ihtiyacından da muarradır Elimden gelse onun gibi yazmayı isterdim O, sehl-i mumteni mevhubesine mâlik bir sanayi-ı tabîyye musavviridir

Cenab pek lâyıkiyla tedkik edemedim ise de Ekrem üstad onun nesirini şiirine tercih ediyordu Ben de nesirini şairâne bulurum Lâkin şurindeki üslûptan müstefid olamadım..

Şimdi burada senden sana bahsetmek istemem Bazı muhalledât-ı edebiyen olduğu cümlenin mâlum ve musellemidir Bakalım, *Zılâl-ı İlham* gelsin İnşallah bir mütâlâa yazmağa muvaffak olurum " (s 660-662)

Bir başka mektubunda kendisine gönderilen *Zılâl-ı İlham*'ı değerlendirir, eseri "Matbu ve muntazam ve mükemmel bir eser!..." bularak Ali Ekrem'i tebrik eder ve ondan zamanla babasının mirasına konmasını ister. (s. 664)

Servet-ı Fünûn'dan bir de Fâik Ali ve Celâl Sahir'i beğenir:

"Ufk-ı edebiyatı tezyîn eden sitârelerden biri de Fâik Âli'dir ki bana gittikçe müteâlî görünüyor Kendisinde Hâmid'i taklid etmek kusuru olabilir Ben onun bu kusuruyla iftihar ederim O Hâmid'i taklit değil, ıkmal ve teyid ediyor . " (s. 661)

"Fecr-ı âtiden hatırıma geldi.Ben Celâl Sahir'i pek beğeniyorum. Ve diyebilirim ki genç şairlerimiz içinde yegânedir." (s 681)

Flornalı Nâzım Bey'e yazdığı mektupta onun şiirlerini değerlendirir. Şairlik yonunu başarılı bulmakla beraber, bazı mubalâğaların şiirlerini zayıflattığını söyler (s 684)

Mehmed Emin Yurdakul'a yazdığı mektubunda *Türkçe Şiirler*'i değerlendirir Eseri dil ve üslûp açısından mükemmel ve tamamiyle Türk'e has bulur "Anadolu'dan Bir Ses" şiirini çok beğenen Hâmid, hece vezninin kullanılmasını da olumlu karşılar ve şiirin vezninin konuya uyduğunu, bu yolda devam etmesini söyler:

"İhdâ buyurduğunuz şırları kemal-ı itına ile okudum Ecdadımızın meslek-i asilânelerine mukareneti hasebiyle Türkler'in ahlâk ve evzâkını âsâr-ı manzume-i sâireden ziyade nâtik olan bu eş'âr-ı tabîye içinde en çok beğendiğim "Anadolu'dan Bir Ses" serlevhası altında bârik olan feryad-ı muhriktir ki şımdıye kadar bu zemünde gördüğüm ezhâr-ı fikrîyye veyahut bu makamda tesaduf ettiğim elhan-ı kalbiyenin birçokuna ıtıkadımca fâiktir Bir Türk askeri bu nevhayı tekrar ederek giderken etrafındaki dağlar, dereler lısansa gelip onun makam ve meâlne âşınâ gorunseler de lâyıktır diyebilirim.

Bendenizce evsaf-ı mâlûmeyi hâiz olan bir soz hangi vezinde olursa olsun şırdır. Ve öyle bir şiir için hep çığırılar bırdı Bu evsraftan ârı bulunan sözler, yahut şeyler de her hangi vezinde olsa şır addolunamaz. O kabilden sozlere akvâl-i manzume diyebilirsek de bir manzume-i şarâne diyemeyiz Nazım başka, şır başkadır Eş'ârda mevzu ile mütenasib evzân ihtiyarını lâzım gördüğümüz halde ise diyebilirim ki şırınızın vezni de mevzuuna kemaliyle tevafuk ediyor. Binaenaleyh şu muvaffakiyetinizi sezâvâr-ı tebrik görüyorum.

Türkler'e mahsus bir üslûp, belki de vatanımızın kühsâr ve cuybârlarını andırır sûrette tıynet ve muhiyetimize mensup demek olan bu vadı-ı şî're devam ettiğiniz, kasabât ve nevâhımızın sük u bâzâr u mescid ü minarelerini gösteren bu yolda ilerlemek istediğiniz takdirde rağbet-ı umumiyyenin sizi teşyî ve ıstıkbale şıtab edeceğinden emin olabilirsiniz. Şırınız okunurken nezdimde hazır bulunan yetmiş yaşında bir ihtiyarın gözlerinden yaşlar akıyordu Dediğim rağbet-ı umumiyye için bunlar birer işaret, belki de beşaret itihaz olunabilir." (s 569)

İstanbul Halkevi'ne renkli hayallerin, çöl gecelerinin ve gurup vaktinin içli şarırı Ahmet Haşım hakkında yazdığı mektupta, nesrinin Cenab'ı akla getirdiğini, şırıninse tamamen orjinal olduğunu soyleyen Hâmîd yine de nesirlerinin daha üstün olduğu fikrini ileri sürer. Haşım daha fazla yaşasaydı, yeni eserlerle edebiyat âlemimizi "tezyîne" devam edecekti

"Ahmet Haşım benim takdirimce, nesrinde Cenab Şahabeddin'in en mümtaz bir peyrevidir Fakat nazımında kendisinden başka kımseyi hatıra getirmez. Bence onun mensurelerinden ibaret olan şarılığı manzumelerindeki şırlarının çok fevkindedir. Eş'ârı ise -kendisinin şırını telâkki ve tarif ettiği tarzda olmak şartıyla- elbet güzel addolunmak lâzım gelir. Kendi ne kadar vefî ise ömrü o kadar vefasız olan bu nâdire-i zekâ, vatan toprağının beş on sene daha üstünde kalmış olsaydı -onu hayatından bızâr eden ma'luliyet öyle nâbegâm ve nâbehengâm olarak ıskat ve ıskât etmiş olmasaydı, hiç şüphe etmemelidir ki âtide o muazzam ve muhteşem bir sima olur ve kudret-i fâtıranın ona vaad ettiği büyüklük daha ziyade meydana çıkmış bulunurdu. Fakat ikrar etmeliyiz ki Ahmet Haşım bildiğimiz hâlinde bile edebiyat âlemimizi tezyin eden bir şahsiyet idi." (s. 767)

Muammer Lutfî Bey'e yazdığı mektupta *Yedi Meş'ale* adlı eseri değerlendiren "Garbî fikirlere Türk kıyafetlerinin gıydırıldığı" bu eseri başarılı bulan Hâmîd, bazı edebiyatçıların eserleri hakkında kullanılan "amelimanda" sözünü tenkit eder:

"*Yedi Meş'ale* nâmıyla münteşir eserinizden irsal ettiğiniz nüshayı dikkatle okudum. Bu genç heyet-i edebiyenin mesaisini takdir ile bu yolda devam ettiğiniz halde terakki edeceğinizden emin olduğumu beyan ederim Garbî fikirlere Türk kıyafeti vermiş

oluyorsunuz. bu bir muvaffakiyettir. Fakat rufekanızdan birisinin -bilmem hangisinin- bazı âsâr-ı kudema hakkında "amelimanda" tevcihinde bulunmuş olduğu hatırimda kalmış, bu tevcih doğru değildir. İttihaz ettiğiniz mesleğe de tevakkuf etmiyor. Güzel her yerde güzel, mehtap her tarafta mehtap, şiir her lisanında şurdur. Bir frenk güzelini Turanlı olmadığı için beğenmemek olmaz. onun kıyafetini değiştirebiliriz. İstersek yeni yolda yazalım. fakat eski yolda yazılan güzel şeyleri istihkara hakkımız yoktur. Âtiye doğru gidelim ama mazıyı unutmayalım. Nefsimde tecrübe etmişim, insan gençliğimde biraz müddeacı oluyor, fakat sını ilerleyip kendisini bildikten sonra haddini de biliyor.

Bende tenkit istidadı yoktur. Sebebini tayin edemediğim halde bir eseri ya beğenir, yahut beğenmem. *Yedi Meş'ale*'de gördüğüm eş'ârın kısmı-ı kullısı hoşuma gitti. Onun için size tebrik ve teşekkür ederim, efendim " (s 752)

Şair Leylâ Hanım'a yazdığı mektupta *Solmuş Çiçekler* isimli şiir kitabını değerlendirir. Daha önce okuduğu eski tarzda şürlerine nazaran, son şürlerinde bir yenilik havası hissettiğini belirtir. Edebiyata hevesli hanımların bu kitabı okuması ve istifade etmesinin doğru olacağını söyler (s 754)

Nurettin Ferruh'a yazdığı mektupta *Şıfak Sadaları* isimli eserini değerlendirir. Mektupta dikkatı çeken nokta, Servet-ı Fünûn devrinde üzerinde çok tartışılan "mensur şiir-manzum nesir" kavramları hakkındaki fikrini belirtmesidir. Hâmîd vezinsiz, kafiyesiz şiir olamayacağını, böyle bir eserin mensur olacağını söyler. Şiir ve nesir haricinde "mukaffâ" adıyla yeni bir "genre" kurmayı deneyen, fakat tenkitlere maruz kalan Hâmîd, kendisine de nazım ve nesirden usanç geldiğini, başka bir yol bulsa o yolda yazacağını söyler. Vezinsiz, kafiyesiz bir şiir ancak manevî güzelliği sayesinde bir "mensur şiir" kabul edilebilir (s 779)

3-Doğu Edebiyatı'na Dair Değerlendirmeler:

Doğu edebiyatından Sâdi ve Hâfız'ı zıkreden Hâmîd, Sâdi'yı "dâhi" bulur:

"Garp'ta hakikî dâhi Hugo ile Shakespeare ve Şark'ta Sâdi'dir " (s. 713)
Ayrıca "Iran şuarasından Sâdi ile Hâfız'ı ve Firdevsî'yı sâirlerine tercih" (s 671) ettiğini belirtir.

4-Batı Edebiyatı'na Dair Değerlendirmeler:

Rıza Tevfik'e yazdığı mektupta, Batı edebiyatından "Corneille, Shakespeare ve Hugo'yu" rehber edindiğini, bunun yanı sıra hiçbir zaman tek bir tesire bağlanamayacağını, çünkü "yazmaktan okumaya" vaktinin olmadığını belirtir. *Nesteren* ve *Eşber*'in sadece konularını başkalarından aldığını, diğer eserlerinde "iktibas, taklid ve ıntihal"ın bulunmadığını söyler. Goethe, Byron, Dante mektupta adı geçen diğer edebiyatçılardır.

"Edebiyat seyr u seferlerinde dediğimiz gibi Corneille, Hugo, Shakespeare ile Şeyh Sadi bana rehber olmuşlardır. (Kemal üstadımdır o başka.) Bunların haricinde hiçbir edib veya şâirle veya sizden başka hem edib, hem şâir bir filozofla münasebette bulunmadığımızı

bilmenizi isterim. pek çoklarını. Hâmîdnâme'de³ isimleri mezkûr olanlardan ve olmayanlardan birçoğunu. maatteessüf okumamışımıdır bile İhtimal ki kaçmaktan kovalamaya, yazmaktan okumaya vaktim olmamıştır Ne bileyim, fakat hakikat-i hâl budur!

Nesteren'i Paris'te *Cornelle*'in *Le Cid*'ini okuduktan sonra yazdım ki mukaddimesinde gösteriyorum Ma'sukasının pederini âşıkının itlâf etmesi mevzuunu *Le Cid*'den aldım Yalnız mevzuunu *Eşber* 'de kezalık Horace'dan muktebes bir mevzu, yalnız bir mevzu vardır Kemal merhum mektuplarının birisinde -kı galiba matbudur- *Eşber*. Horace'dan muktebes ise de ondan güzeldir. demiş. beni taltif etmek istemişti Merhum bu türlü ıktübâsâtı câiz gorur ve tabî bulurdu Hattâ ben *Sardanapal*'ı yazarken Byron'un o isimde bir tiyatrosu olduğunu bana ıhbar ile okumamı tavsiye etmişti Ben mevzu bulmakta daima güçlük çektiğimden tarihten ve şundan bundan mevzular almak ve onları istediğim gibi ilâvelerle yazmak mecburiyetinde bulunan acezeden olduğumu *Sardanapal* mukaddimesinde haber veriyorum Fakat *Makber*'le *Olu*'nun yahut *Bâlâdan Bir Ses*'in kimseden alınmış mevzuları yoktur Onların mevzuları mezar ile olum ve bir de cemiyet-ı insaniyedir Hugo'nun Allah'ı ile mesleğini daha geçen gün refikamın tavsiyesiyle okudum Halbuki *Makber*'ler. *Olu*'ler. *Bâlâdan ses*'ler geçen gün değil geçen asırda yazılmış ve otuz şu kadar sene evvel basılmış ıdı *Bâlâdan Bir Ses*'i ahiren tab'ettiler ise de o da pek eskiden eskidir Elhâsil bunlar ne ıktibas. ne taklid. ne muhaldir Tevâridden başka bir şey olması muhaldir Tevarud takdirinde ise Victor Hugo gibi muazzam bir dâhî-yi şî'r u edebe şu kadarlık olsun bir mukarenet hâsil olmuş demektir ki ne büyük şeref! Fakat Ekrem'in dediği gibi.

Bir harfini mecmua-ı bî-gaye-ı sun'un
Fehmeylemeden ben dâhî şair miyim evvâl!

Goethe ile Byron'la Dante'yle âşinâlığım pek sathî ve pek cuz'î bir munasebettir. Bırışımın yalnız *Faust*'unu operada, Byron'un yalnız *Sardanapal*'ını *Sardanapal*'de ve üçüncünün *Cennet ve Cehennem*'ini de bir nebze otede beride gördüm Derecelerini bilemem Victor Hugo, Shakespeare için yazdığı kitapta dühât için büyük, küçük yoktur diyor. derece tayin etmiyor Onlar birbirine benzemez, fakat her biri başkaca bir yıldızdır, demek istiyor İnsan böyle demek için Victor Hugo gibi kendisi o yıldızların en büyüğü olmalıdır, değil mi? Ekrem'e yazdığım bir mektupta edebiyat âlemimizin Kemal'ı güneş'i, Ekrem'ı mehtabı, Sezayî'yı de yıldızlı gecesi diye tavsif etmiş idim Ekrem cevaben, "sana da bunların Hâlıkı mı diyelim" gibi bir latifede bulunarak

Şebtâb edilsem razıyım
Mehtab edilmek istemem

demiş ıdı Dâhîliğim derecesi yoktur Ve bence Garp'ta hakikî dâhî Hugo ile Shakespeare ve Şark'ta Sadi'dir Bence diyorum çünkü başkalarını bilecek kadar okudum Siz okumuşsunuz, bilirsiniz. *İlhan* oyununda Enur Çoban'ın Hafız'a dediği gibi

Bir bilmediğim varsa senin ilm değîldir " (s 712)

3 Rıza Tevfik'in *Abdülhak Hâmîd ve Mülâhazât-ı Felsefiyyesi* adlı eseri bu adla anılmıştır Bunun için bkz. Rıza Tevfik, *Abdülhak Hâmîd ve Mülâhazât-ı Felsefiyyesi*, Haz. Dr. Abdullah Uçman, I U Edb Fak Yay., İstanbul 1984, s. 399-411

Muhtemelen bir Fransız gazete veya dergisine yazdığı mektupta, Türk edebiyatındaki Fransız tesirine dikkati çeker⁴ Tanzimat'la beraber yüzünü Batı'ya çeviren Türk edebiyatı büyük ölçüde Fransız edebiyatının tesirinde kalmıştır. Bu tesir fikrî ve edebî olmak üzere iki koldan gelişir 18.yüzyıl Fransız Aydınlanma Dönemi yazarlarını okuyan edebiyatçılarımız onların fikirleriyle beslenmişlerdir Edebî ürünlerini de bu fikrî muhtevanın beslediğini görüyoruz. Hâmid "Bâbîâlî kitâbet üslûbu"nun da Fransız diploması üslûbundan geldiğini belirtir. Servet-i Funûn döneminde, Fransız tesirinin artarak devam ettiğini görüyoruz. Fransızca'yı okullarda öğrenen bu nesil kaynaklara daha kolay gitme imkânı bulmuş, buradan aldıkları tesirlerle, Batılı bir edebiyat ortaya koymuşlardır. Hâmid bunlara ve Fransız edebiyatının özellikle tiyatrodaki tesirlerine dikkati çeker ve bazı eserlerin âdeta tercume izlenimi uyandırdığını söyler Mektubunu Fransa ve Fransız edebiyatı hakkında söylediği övgü dolu sözlerle bitirir:

"(.)Kemal-ı fahr ile beyan ederim ki Türk edebiyatında Fransız edebiyatının tesir-i küllisi daima mahsûs ve mevcuttur On dokuzuncu asrın evâhirinde bir meslek-i edebî tesisine muvaffak olan Şinasi, Kemal, Ziya, Ekrem, râkımü'l-huruf gibi peyrevleriyle beraber, hep o tesir altında çalışmışlardır. Onların muakkibleri ise bu muvaffakiyeti daha vâzih ve daha alâkadâr bir suretle idame etmişlerdir. Şinasi, Kemal edebiyatının kısm-ı resmîsi evvelâ Pertev ve Âkif Paşa'lar gibi mümtaz ve ma'ruf Bâb-ı Âli ricaliyle başlayıp daha sonra sadrazam Reşid ve Âli ve Fuad Paşa'ların mesâi-i müceddidâneleriyle tekâmül etmiştir Bu zevâtın Fransız diploması usûl-ı tahrîrini takliden icad ettikleri Bâb-ı Âli kitâbeti yakın zamanlara gelinceye kadar devam ve temadî etmiş ise de en sonra Bâb-ı Âli ile beraber mütedâricen sukut etmekle muhaberât-ı resmîyyede bir nev'i jurnalist lisanı ıstîmal edilmeğe başlanmıştır. Şinasi, Kemal mektebinden sonra Cenab Şahabeddin-Tevfik Fıkret mektebi teessüs etmiştir ki birincinin az çok hem-revi olmakla beraber hayli teceddüd göstermiş ve bunun müessisleri Fransız edebiyatına evvelkilerden takarrüb etmişlerdir İki mektep arasında muhit-ı istihâle diyeceğim bir saha-i edebîye daha vardır ki, onun da kahramanları Süleyman Nazîf, Mehmed Âkif, Fâik Âli ve Hâlid Ziya Bey'lerle daha birkaç ustad-ı kalemdir Ve bunlar her iki mektepten mütefeyyiz olmuşlardır. Birinci mekteb-ı edeb romantik, ikinci mektep idealist ve naturalist talebe yetiştirmiştir. Şinasi ile Kemal'de Racine ile Corneille'in, Lamartine ile Alfred de Musset'nin ve hususıyla daha ziyade Victor Hugo'nun tesiri vardır. Cenab Şahabeddin ile Tevfik Fıkret'te ise hem bunların hem de Fransız udebâ-yı hâzırasının nüfûzu görüldü. Son zamanlarda şübbân-ı üdebâmızdan bazıları sâfi Türkçe olmak ve Arabî ve Fârisî'den âri bulunmak üzere bir edebiyat mesleği ittihaz etmişler ise de, zann-ı âcizânemce bunda muvaffakiyet gosterememişlerdir Maamafih onların da muktedâ-yı fikrîleri Fransa'nun yeni şair ve muharrirleridir El-hâsıl Fransız edebiyatı hiçbir vakitte infikak etmemek üzere Türkiye erbâb-ı kaleminin zihinlerinde yerleşmiş "Türkize" yahut naturalize olmuştur. Hattâ şâz olarak Fransızca bilmeyen bir muharrir varsa onun yazdığı Türkçe yine Fransızca'dan mütercem zannolunacak derecede garbî, asrî ve medenîdir. Siyâsiyat lisanımız Fransızca olduğu gibi edebiyat lisanımız, neşriyat lisanımız da Fransızca'dan muktebestir.

4 Ayrıntılı bilgi için bkz Cevdet Pern, *Tanzimat Edebiyatı'nda Fransız Tesiri*, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yay , İstanbul 1946, 278 s

Tiyatolarımızda ale'l-ekser Fransızca'dan mutercem eserler temsil olunuyor Ve bütün fâcia-nuvislerimiz sizin sahne muelliflerimizden mulhem olagelmüşlerdir Dıyebilirim ki şurlerimiz Türkçe ise fikirlerimiz Fransızca'dır Rahmet bize sizin bulutlarınızdan yağmıştır Hurafâtımızı yıkan bu nur-ı irfan selleri arasında en müessir isabet Victor Hugo'nun yıldırımında görülür Tulû ve gurûbumuz Fransız ressamlarından alınmış, bahar ve hazanımız Fransız kalemleriyle yazılmış gibidir Güler yüzümüz sizin, gözyaşlarımız sizindir

Türkiye'nin Fransa'ya ne derecelerde meftûn ve medyûn olduğu münevver sınıfımızın bu merbudiyetiyle işühâd olunabilir " (s 734)

Samipaşazâde Sezaî bir mektubunda İngiliz edebiyatının Fransız edebiyatından ustun olduğunu söylemiştir Hâmid'se bu görüşe karşı çıkar. Fransız edebiyatının temelini de Yunan edebiyatına bağlayan Hâmid, Yunan edebiyatına ilk olarak İtalyanlar'ın vâris olduğunu, İtalyan yazarların çoğunun Fransa'da yaşadıklarını ve eser verdiklerini söyler Fransız edebiyatı, bu gelenekten doğmuştur Ayrıca Fransa'da üniversitenin daha evvel açıldığını, Paris univesitesinden pek çok edebiyatçı yetiştiğini belirtir

"Biz edebiyata gelelim "Milton, Shakespeare, Shelley, Byron gibi şuarâ ve üdebâsi olan bir milletin edebiyatı Fransa'dan öğrendiklerine nasıl hükümlenabilir?" diyorsun İbtida Byron'u bir tarafa bırakalım kı, o mubareği hem hiç sevmem, hem de dünyaya on sekizinci asrın son senelerinde, daha doğrusu milâddan bin yedi yüz seksen sene sonra gelmiş, âlem-ı matbuâta ise Victor Hugo'dan evvel gelmemiştir Shakespeare bin beş yüz şu kadar sene sonradan binaltıyuz evâsıtına kadar saltanat-ı edebiyesini surmuştur Malûmdur kı, tarih-i edebiyat milâd-ı İsa'dan evvel Homer'de ibtida ve Sophocle'da, Euripide'de, Ciceron'da, Eschyle'de, Virgile'de vesairede devam ederek Quintilien'de vesairede nihayet bulmuş ve bu Yunan ve Romen havârikının ilm u irfan ve meziyetlerine, hattâ kudret ve şöretlerine en evvel İtalyanlar vâris olmuştur kı, İtalya'nın o hadd ü hesabı olmayan meşâhürinden Dante'nun, Petrarque'in, Bocacce'ın, Arioste'un, Le Tasse'in vesair isimlerini şimdi tahattur ve ta'dada hâcet gormediğim hukemâ-yı edebin zuhûru işte o tarihte, yani bin iki yüz, bin üç yüz, bin dört yüz senelerindedir Bu tarih ki, dediğim eâzıma nisbetle umumiyeti içinde olarak Onuncu Leon devri demekle ma'ruftur, dört büyük devr-i edebin birincilerinden addolunur. Bunlardan çoğu Fransa'da vaktini geçirmiş ve bi'l-husus Alfieri, memleket-i hürriyet orasını bulduğu için Paris'e hicret etmiştir. İçlerinden Fransa'da doğup Fransa'da olenler bulunduğu şöyle dursun, ekser-i âsâr-ı edebiyeleri Lâtince olduğundan, bittabı en evvel Fransa'da sıyt u şöret bulmuşlardır. Yunan'ın, Roma'nın, İtalya'nın meâsir-ı edebiyesini bin yüzden bin yedi yüze kadar Fransa udebâsından olarak bildiğimiz Guillame de Lorris'ler, De Champeaux'lar, Clopinel'ler, Abelard'lar ve daha bilmem kimlerin nakl ve kıtbas ettikleri ve Almanya'nın yukarda dediğim kıtbâsât-ı hikemiyyesine bu sûretle mukabele eyledikleri musbettir Hem ne hâcet! Milletlerin edeben, marifeten yekdiğere olan kıdemleri darulfununlarının tarih-ı kuşâdını tahatturla malûm olur. Paris Üniversitesi âlem-ı medeniyetin birinci darü'l-ülümü, birinci maarifethane-ı edebiyatı olarak onuncu veya on birinci asr-ı milâdide teşekkul etmiştir kı, mîlel-i sâire hep bu numune üzere o menba-ı marifeti tesis eylediler Fransa univesitelerinden sonra sırasıyla İspanya ve Portekiz ve İngiltere ile Almanya ve İsviçre univesiteleri meydana geldi Hem Fransa'nın, hem Avrupa'nın ikinci tahtgâh-ı

maarifî olarak Paris universitesi Guillaume de Champeaux'un, De Lorris'in, Abelard'ın vesairenin sebeb-ı neşatları olmuştur ki, o asırda İngiltere ne bir üniversiteyle mutemellik, ne de Chauser'a mâlıkı Medeniyet ise malûmdur ki, doğduğu yerde kalmayıp, bizim memleketten başka, Avrupa'nın her tarafında seyahat eder Bu hâl İtalya'dan Fransa ve Almanya'ya muhaceret etmiş olan edebiyat ile hikemiyâtın saydığım delâletlerle oralardan dahı İngiltere'ye seferber olması pek istib'âd olunmamak lâzım gelmez mi?" (s 206)

Bir başka mektubunda bu konuya tekrar doner Fransa "Dârulfunûn-ı edeb"inin İngiltere'den önce teşekkul ettiğini tekrar belirten Hâmîd Victor Hugo'nun eserleriyle dünyayı buyulediğini soyley Buna karşılık tek başına Shakespeare'ın İngiliz edebiyatının büyüklüğünü ortaya koyamayacağını, Corneille'in Shakespeare'ı tanımadan eserler verdiğini belirtir Victor Hugo'nun Shakespeare'c dayandığı görüşünü kabul eder, fakat eserlerinin ondan daha başarılı olduğu fikrini savunur (s 239-240)

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hâmîd'in bu değerlendirmelerini tam bir tenkît addedemeyiz Bunlar "Sanatkârlara mahsus tenkît"ın güzel örnekleridir. Hâmîd'in pek çok mektubunda objektifliği bir kenara bırakarak, subjektif hükümlerde bulunduğunu görüyoruz Ama yine de bir yazarın kendi eserlerine, devrine, diğer edebiyatçıların eserlerine ve genel olarak başka ülkelerin edebiyatlarına bakışını göstermesi bakımından zikrettiğimiz örnekler önemlidir. Burada sozkonusu edilen mektuplar daha önceki araştırmalarda da yerı geldiğince kullanılmıştır Ben bu seride inceleyeceğim mektupları kendi içinde bir bütün halinde ele alıp, içlerindeki edebî muhtevayı ortaya koymayı düşündüğümünden bu araştırmaları belirtmedim Aksı takdirde pek çok dipnot vermek gerekecekti Bu da yazının bütünliğini bozabilirdi Bu sebeple eserin çerçevesinden dışarı çıkmadım